

Teória literárnej komunikácie, historizácia a časový aspekt štylistiky

RENÁTA HLAVATÁ, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Výskumu literárnej komunikácie v kontexte slovenskej literárnej vedy sa venovali viacerí slovenskí literárni vedci a lingvisti, ktorí metodologicky pripravovali priestor pre rozvoj komunikačného myslenia a koncepcie literatúry ako komunikácie. Začiatky bádateľského úsilia v slovenskej literárnej vede sa viažu na koniec šesťdesiatych rokov 20. storočia. V roku 1967 bol založený Kabinet literárnej komunikácie pri Pedagogickej fakulte v Nitre, ktorý sa stal organizačným a personálnym centrom Nitrianskej školy. Kabinet menil názov – najskôr na Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnych metodík (1971 – 1979), neskôr na Vedeckovýskumné pracovisko literárnej komunikácie a experimentálnych metodík (1980 – 1986), Ústav jazykovej a literárnej komunikácie (od roku 1994). K zakladateľom Nitrianskej školy patrili František Miko, Anton Popovič, Pavol Plutko, Peter Liba a Tibor Žilka. Moderná slovenská literárna veda sa rozvíjala v rámci československého kontextu. Koncepcia literárnej komunikácie nadväzovala na semiotický výskum Pražského lingvistického krúžku a čiastočne Spolku pre vedeckú syntézu (Mikuláš Bakoš, Jozef Ružička). Pre správne pochopenie reakcie teórie literárnej komunikácie na klasický štrukturalizmus je potrebné si uvedomiť spoločenskú situáciu, v ktorej vznikala. V čase normalizácie, t.j. v sedemdesiatych rokoch 20. storočia sa stala priestorom teoretických, metodologických a estetických impulzov či východísk pre poznávanie siete komunikačných väzieb textu. Anton Popovič sériou štúdií v práci *Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede* (1931 – 1949) reagoval na dosiahnuté výsledky slovenskej literárnej vedy a umenovedy starších období. Vyrovnal sa s domácou vedeckou tradíciou a jednotlivými literárnovednými školami a koncepciou historickej poetiky s teoretickými mikrosystémami (Oskár Čepan, Viliam Turčány, Ján Števček, Viliam Marčok, Dionýz Ďurišín, Stanislav Šmatlák). František Miko pri výskume literárneho diela upozornil na syntézu dvoch aspektov: „vonkajšieho“ a „vnútorného“. Svojou štylistickou koncepciou textu sa zaradil ku kritickým prekonávateľom štrukturalizmu na úrovni estetickej koncepcie literatúry.

Úlohou vedcov Nitrianskej školy bolo vypracovanie koncepcie literárnej komunikácie a terminológie interpretácie umeleckého textu. Dobové úsilie o exaktné bádanie bolo poznačené výkladom štylistického systému Františka Mika, ktorý vypracoval celistvý systém kategórií pre štylistické javy, a úsilím Antona Popoviča o vypracovanie zjednotenej terminológie a metodologických východísk na báze literárnej komunikácie a interpretácie. Parciálne výskumy v oblasti literárnej komunikácie František Miko zamerl najmä na výskum umeleckých diel, to znamená, že centrálné postavenie v nich mala umelecká literatúra, t.j. umelecký štýl a jeho estetické hodnoty. Estetickosť umeleckého štýlu František Miko úzko spájal so znakovosťou. Zároveň upozorňoval, že znaková funkcia je vždy odvodená z tradície, ktorá môže existovať iba na jej pozadí. Vyjadril sa aj k posunu štýlov do istých polôh. Z časového aspektu štylizáciu vníma buď ako *modernizáciu* alebo *historizáciu*. *Historizáciu* a *modernizáciu* hodnotil ako semiotické pojmy, ktoré sa dajú skúmať v umení na princípe tradície, pričom ich pôsobenie neobmedzoval iba na literatúru

ru. Historizácia sa podľa Františka Míka objavuje na konci istej etapy spoločenského vývoja, a preto historizáciu posunul do časových polôh, pričom ju definuje ako upínanie sa na vzory, príklady a významné osobnosti z dejín. Upozorňuje na ich vypuklé stvárňovanie, čím sa zvyrazňuje ich význam. Historizáciu vníma aj ako zámerné preferovanie historického času v konštrukcii umeleckého textu. Ďalej upozornil na prejavy historizácie, a to v téme, vo výbere motívov (historická látka), v rekonštrukcii historického času, deja i postáv, v idylizácii a alegorizácii minulosti pred prítomnosťou. Historizáciu František Míko predstavil aj ako uprednostňovanie domácich tradícií, ako zdôrazňovanie vývinovej kontinuity a propagácie minulosti, ako idealizáciu minulého, a to v štylizácii reči rozprávača, postáv a v preferencii kódu autora pred kódom čitateľa, t.j. v preferencii historického kontextu tvorby pred aktuálnou recepciou. V jazykovom štýle historizáciu vnímal ako preferovanie prvkov „starších“ funkčných štýlov v literárnom diele. Modernizáciu predstavuje ako pojem, ktorý obracia svoju pozornosť „dopredu“.¹

V oblasti výskumu umeleckej literatúry chápe štýl ako kultúrny fenomén viažuci sa spravidla na jeden text alebo na texty toho istého autora zodpovedajúci koncepcnému profilu tvorivej osobnosti. V súvislosti s pojmom štýl upozornil na skutočnosť, že text možno vnímať ako spoločenskú špecifikáciu a diferenciaciu, v ktorom je skrytá ideová polarita „jednotlivého“ a „všeobecného“.² Úlohou štylistiky je podľa Františka Míka „naplniť“ generatívny model, v ktorom sa zjednocujú obe štylistické osi, a to paradigmatická (výrazová sústava) a syntagmatická (štýl). Za najdôležitejšiu veličinu pri štylistickej analýze považuje druh výrazu – výrazovú vlastnosť, ktorú chápe ako prejav vnútornej diferenciacie jednotlivých jazykových funkcií.

Medzi autorskými textami a medzi textami skupiny či generácie existuje podľa Františka Míka časový posun, ktorý obsahuje v sebe aj fakt vývinu. Pojem dobového štýlu je podľa Františka Míka postavený – v rámci množiny dobových štýlov – len na časovom posune, ktorý možno vnímať na protiklade similarity (invariantu) a singularity (variácie).³ V takomto zmysle možno hovoriť v oblasti literatúry o textovom, autorskom, skupinovom, generačnom/žánrovom, funkčno-štýlovom a dobovom invariante, ale aj o textoch sociálnej skupiny, generácie, doby atď. Výrazový priebeh textu má tak popri svojom invariante aj vlastnú singularitu, vzťah variácie a rozdielnosti.

Literárny vývin vo svojej historickej konkrétnosti možno hodnotiť ako súbor viacsstranných, vnútorne protirečivých dialektických kauzálnych alebo inak funkčných súvislostí. A preto nové metodologické hľadiská v súčinnosti s adekvátnejším analytickým aparátom umožňujú na každom stupni vedeckého poznania odhaľovať *predtým* nepovšimnuté súvislosti. Základnými stavebnými zložkami tejto rekonštrukcie, a tým aj konštrukcie modelu komunikačnej relácie, sú pojmy *dejiny – literárny fakt (dielo) – prítomnosť*, ktoré vyjadrujú celý komplex elementárnej komunikačnej situácie: *autor – dielo – príjemca*.

Pri výskume komunikačného modelu sa František Míko vyjadril k rôznym komunikačným vzťahom a väzbám. Komunikačný akt chápal v odrazovo-semiotickom aspekte

¹ MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia*. Bratislava : Tatran, 1978.

² MIKO, František: *Aspekty literárneho textu*. Štúdie 6. Nitra : Pedagogická fakulta, 1989, s. 65.

³ Tamže, s. 76 – 77.

(vzťah textu k realite) a v aspekte medzitekstového nadväzovania (vzťah textu k tradícii národnej literatúry, svetovej literatúry, folklóru a k iným druhom umenia). Umelecký text analyzuje z hľadiska percipienta, pričom zdôrazňuje zážitkovosť vnímania. Venuje sa teórii štýlu, ktorý úzko viaže na výraz. Na základe diachronického aspektu metakomunikácie vnímal literárnu tradíciu ako prienik literárnej minulosti do literárnej prítomnosti. Vzťah konkrétneho obdobia k literárnej tradícii vysvetlil František Miko na dvoch protikladných póloch, a to *afirmatívnosti a kontroverznosti*.⁴ V rámci komunikačných aspektov literárnej diachronie sa výskumu literárnej tradície ako novému programu historickej poetiky venoval Anton Popovič. Poukázal na koncepcie literárnej tradície, ktoré sa v priebehu literárneho vývinu menili spolu s jej funkciami. Cez komunikačný výklad sformuloval pojem tradícia, a to v protiklade s jeho doterajším „historicko-poetickým“ chápaním. Pri literárnovednej interpretácii umeleckého textu⁵ upriamil Anton Popovič pozornosť na tri zložky literárnovedných postupov: literárnohistorický, literárnoteoretický a literárnokritický. Pod literárnohistorickou zložkou interpretácie rozumie zaradenie diela do vývinových historických súvislostí. S tým súvisí historické čítanie interpretátora, jeho schopnosť dešifrovať historicko-kultúrne súvislosti v umeleckom texte. Upozornil na využívanie poznatkov z historickej poetiky ako napríklad slohovo-druhové otázky z aspektu vývinu diela, otázky vzťahu diela k iným dielam, k dobe vzniku a na problémy jeho žánrovej lokalizácie. Časovú realizáciu literárnohistorického procesu predstavil v dialektickom napätí medzi časom fyzikálnym (lineárna postupnosť od minulého času k budúcemu) a časom kultúrnym, čo podľa Antona Popoviča umožňuje v literárnom procese „návraty“ do minulosti, ako aj anticipáciu budúcnosti literárnej tvorby. Pri uplatňovaní literárnoteoretickej zložky poukázal na aplikáciu dvoch postupov, ktoré si vyžadujú širšie filozofické, estetické, axiologické, ale aj lingvistické vzdelanie. Ide o postup od jazyka k téme a postup od témy k jazyku. Literárnokritická zložka interpretácie umeleckého textu predstavuje hodnotenie diela čitateľom. Komunikačné procesy literárnej tvorby a recepcie navrhol Anton Popovič vnímať cez predstavu literárnej tradície, ktorú skúmal ako súčasť viacvrstvého systému všeobecnej kultúrnej tradície. Vo vzťahu k minulosti vnímal literárnu tradíciu prostredníctvom troch časov: minulý čas literatúry, prítomný čas literatúry a budúci čas literatúry. Do priesečníka týchto časov literatúry⁶ včlenil predstavu literárnej tradície, ktorú predstavil ako výber diel nežijúcich autorov, ktoré korešpondujú so súčasnosťou, alebo ako proces odovzdávania nesúčasných textov (ako „živej“ aktivity prítomnosti).

Vedecké bádanie predstaviteľov Nitrianskej školy svojím výskumným zameraním ukázalo nové komunikačné možnosti prístupu k umeleckému textu, k literárnej tradícii, časovej realizácii literárnohistorického procesu a tiež ukázalo nové možnosti interpreto-

⁴ Podľa F. Mika (1969, s. 184 – 197) *afirmatívny pól* charakterizujú plynulé prechody textov alebo textových postupov z predchádzajúcich období literárnej súčasnosti. Na tomto póle sa zavádzajú prvky z literárnej minulosti, ktoré majú iba dočasnú vývinovú platnosť. *Kontroverzný pól* predstavuje deštrukcia a vyradenie textu.

⁵ Anton Popovič (1970, s. 86) interpretáciu vníma ako istý spôsob komunikácie o literatúre.

⁶ Prítomný čas literatúry Anton Popovič nevníma ako mechanický „produkt“ výslednice literárnej minulosti, ale ako dôsledok aktívneho postoja percipienta k minulosti. Budúci čas literatúry nevníma iba ako produkt toho, čo sa doteraz dialo, t.j. súčet literárnej minulosti a prítomnosti, ale ako istý spôsob „programovania“. Minulý čas literatúry vníma ako diela nežijúcich autorov, ktoré nekorešpondujú so súčasnosťou, a diela žijúcich autorov, ktoré nekorešpondujú so súčasnosťou. Bližšie pozri Popovič, 1970, s. 96 – 97.

vať/analyzovať umelecké texty ako konfrontáciu rôznych spôsobov používania estetická, jazyka (t.j. jazyka ako „jazykovej hry“) atď.

Historickej téme cez funkčnú analýzu jazyka a štýlu umeleckého textu sa venoval Ján Findra (1990, s. 77 – 81). Svoju pozornosť sústredil na povrchovú, jazykovo-kompozičnú organizáciu textu, v ktorej sa organicky spája minulé a súčasné. V štúdiu Historická téma a jej povrchová realizácia upozornil na vonkajšiu a vnútornú štruktúru textu, v ktorej možno vidieť dialektickú podmienenosť a funkčnú väzbu.⁷ V svojej monografii *Štylistika slovenčiny* (2004) charakterizuje napr. formálne a obsahové modelové štruktúry umeleckých a náučných textov, čím porovnáva a vysvetľuje čiastkové modely sveta, napr. model vo vede a model umenia (literatúry). Na literárne umelecké dielo sa pozerá ako na estetický komunikát, ktorý nesie estetickú informáciu o reálnej skutočnosti alebo o virtuálnom svete. Náučnú (vedeckú) modelovú štruktúru vníma ako verejnú prezentáciu výsledkov vedeckého bádania venovanú okruhu odborných záujemcov a prípadne aj širšej kultúrnej verejnosti.⁸

Do centra výskumnej pozornosti sa dostáva aj problematika pragmatiky jazyka, recepcie, jazykových hier a rozprávania veľkých príbehov (mýtov, emancipačných konceptov). Postmoderné myslenie zrovnoprávňuje autora a čitateľa, a to takým spôsobom, že každý má vo vzťahu k textu a jazyku k dispozícii neobmedzený počet stratégií (herných pravidiel) a až potom sa text stáva rozhodujúcim miestom konfrontácie.⁹ Vzťah literatúry k dejinám v období postmodernity možno vnímať v rovine štruktúrnej podobnosti, kde literatúra pripomína konštruktívnu hru čiastkového napodobňovania veľkého príbehu, t.j. histórie. Literatúra sa stáva modelom sveta, jeho špecifickým stvárnením, s čím súvisí aj výber výrazových prostriedkov. Jazykový obraz sa stáva formou zobrazenia a obraznosti fikčných a reálnych modelových príbehov. Pomocou jazyka sa vytvárajú rôzne verzie obrazu sveta a ich životné formy. Ide o komunikačný systém, v ktorom sa jazykový výraz stáva samostatným obrazom sveta (reálneho i fiktívneho). Na základe sledovania podobností jazyka a textov historiografie a literárnej fikcie je možné špecificky pristupovať k analýze **nového historizmu**, a to na základe

1. *interdisciplinarity* – nový historizmus spája v rámci svojho výskumu rozličné metódy a poznatky humanitných a spoločenských vied – historiografie, kulturológie, lingvistiky a literárnej teórie;

2. *neprehľadnosti textu* – žiadny text nie je priezorom do skutočnosti, pretože každý text je súčasťou diskurzívnej praxe a plní určitú funkciu;

3. *textuálnej spletitosti* – žiadny text nie je monologický a monotematický, ale je to priestor potenciálne súperiacich diskurzov;

4. *textuálnej odlišnosti* – v textoch môžeme nájsť iné významy ako tie zjavne vyplývajúce z textu, a to prostredníctvom rôznych signálov či zážitkov percipientov;

5. *spochybnenia textuálnej autority* – text často deklaruje, že má kontrolu nad niečím, pričom stráca kontrolu nad sebou samým.¹⁰ Predstavitelia nového historizmu sa usi-

⁷ FINDRA, J.: Historická téma a jej povrchová organizácia. In: *Literárnomyšľejný letopis*, roč. 24, 1990, s. 77 – 81.

⁸ FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin : Osveta, 2004, s. 181 – 204.

⁹ ŠTOCHL, Miroslav: *Teorie literární komunikace*. Praha : Akropolis, 2005, s. 48.

¹⁰ Bližšie pozri Štochl, c. d., s. 181.

lujú prelomiť hegemoniu jazyka a textu, a to tak, že odkrývajú nerozlučnosť vzťahu medzi históriou, textom, jazykom a ideológiami.

Vedecké bádanie predstaviteľov Nitrianskej školy svojim výskumným zameraním poskytlo nové recepcné možnosti literárnovedného myslenia a interpretácie či štylistickej analýzy textov.

Nitrianska škola upozornila na to, že historický text možno vnímať ako sémantický priestor, v ktorom vzájomne pôsobia a sú hierarchicky usporiadané rôzne významové a výpovedné roviny – „jazyky“. Historický text tak plní dve funkcie: jednak adekvátne podáva význam, jednak „rodí“ významy nové.

LITERATÚRA

- BÍLEK, A. Petr: Hledání jazyka interpretace k modernímu prozaickému textu. In: *Teoretická knihovna* 8. Brno : Host, 2003.
- FINDRA, Ján: Historická téma a jej povrchová organizácia. In: *Literárnómúzejný letopis*, roč. 24, 1990, s. 77 – 81.
- FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin : Osveta, 2004.
- HOLLIDAY, Michael A. K. – HASAN, Ruqaiya: *Language, context and text. Aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford : University Press, 1990.
- HORECKÝ, Ján: *O jazyku a štýle kriticky a prakticky*. Prešov : Náuka, 2000.
- HOFFMANOVÁ, Jana: Interpretace literárního textu. In: *Romboid*, roč. 32, 1997, č. 2 – 3, s. 7 – 20.
- HORVÁTH, Tomáš: *Rétorika histórie*. Bratislava : Veda, 2002.
- MIKO, František: *Estetika výrazu. Teória výrazu a štýlu*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969.
- MIKO, František: *Text a štýl. K problematike literárnej komunikácie*. Bratislava : Tatran, 1970.
- MIKO, František: *Aspekty literárneho textu. Štúdie 6*. Nitra : Pedagogická fakulta, Ústav jazykovej a literárnej komunikácie, 1989.
- MIKO, František – POPOVIČ, Anton: *Tvorba a recepcia. Estetická komunikácia a metakomunikácia*. Bratislava : Tatran, 1978.
- MLACEK, Jozef: *Sedemkrát o štýle a štylistike*. Ružomberok : Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2007.
- PLESNÍK, Lubomír: Pragmatika textu. In: *Výskumné materiály č. 28/1991*. Nitra : Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty, 1991.
- POPOVIČ, Anton: *Štrukturalizmus v slovenskej vede (1931 – 1949)*. Martin : Matica slovenská, 1970.
- ŠTOCHL, Miroslav: *Teorie literární komunikace*. Praha : Akropolis, 2005.
- VAŇKO, Juraj: *Komunikácia a jazyk*. Nitra : FF UKF, 1999.